International Journal of Sanskrit Research 2015; 1(4): 130-133

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2015; 1(4): 130-133
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 22-05-2015
Accepted: 23-06-2015

डा.सुशान्तकुमारराजः
सहाचार्यः, साहित्यविभागः, राष्ट्रिय-संस्कृतसंस्थानम् (मा.वि), श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा, भारत।

Correspondence
डा.सुशान्तकुमारराजः
सहाचार्यः, साहित्यविभागः, राष्ट्रिय-संस्कृतसंस्थानम् (मा.वि), श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा, भारत।

साहित्यशास्त्रे न्‍ा-ादर्शनम्

डा. सुशान्तकुमारराजः

प्रस्तावना

काव्यस्य साहित्यस्य वा तत्त्वप्रतिपादनात्मकं शास्त्रं काव्यशास्त्रं साहित्यशास्त्रं वेति विदितचरमेव। काव्यशास्त्रेऽस्मिन् रसध्वन्यौचित्यवक्रोक्तिरीतिगुणालङ्कारादीनि यानि यानि काव्यतत्त्वानि विचारितानि सन्ति, तेषां सर्वेषां समुद्भावने पर्यालोचने च संस्कृतवाङ्मये विद्यमानानां सर्वेषामपि शास्त्राणां योगदानं समवलक्ष्यते। सर्वेषां शस्त्राणां समवायेन निर्मितत्वात् काव्यशास्त्रं साहित्यशास्त्ररूपेणापि सुख्यातमस्तीति विद्वद्भिरङ्गीक्रियते। तस्मादेव कारणात् काव्यशास्त्रे प्रायतः सर्वाण्येव शास्त्राणि तत्तत्प्रासङ्गिकतया वरीवर्तन्ते इत्यत्र नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः। प्रबन्धप्रतिज्ञानुरोधेनाऽत्र काव्यशास्त्रे विद्यमानानि न्यायशास्त्रीयतत्त्वानि अनुसन्धेयानि सन्ति।

दार्शनिकचिन्ताधार-ा न्यायशब्दस्य अर्थो भवति– नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः। अर्थात् येन शास्त्रेण विवक्षितस्-ा पदार्थस्-ा सिद्धिर्भवति तदेव न्यायशास्त्रमिति। वात्स्-ा-ानस्-ा मतानुसारं साध्-ास्-ा सिद्धये प्रतिज्ञाहेत्वादीनि -ानि् पञ्चाव-ावाक्-ानि गृह्यन्ते, तान्येव न्‍ा-ापदेन उच्यन्ते। अतः शास्त्रस्यास्य न्‍ा-ाशास्त्रम्, अनुमानशास्त्रम्, पदार्थशास्त्रम्, प्रमाणशास्त्रम्, तर्कशास्त्रम्, हेतुशास्त्रमित्-ादीनि नैकविधानि नामानि समुपलभ्यन्ते । नायशास्त्रस्य आदिप्रणेतुः महर्षे गौतमस्य नामानुसारेण गौतमी-ाशास्त्रमित्यपि व्-ावहारो दृश्यते।

शाब्दबोधे न्यायदर्शनम्-

न्‍ा-ाशास्त्रेऽस्मिन् विचारितेषु षोडशपदार्थेषु प्रमाणस्य प्राधान्यं प्राथम्यञ्चाङ्गीक्रियते। पुनश्चात्र प्रत्यक्ष्यानुमानोपमानशब्दा इति चत्वारि प्रमाणानि नैयायिकैः सिद्धान्तितानि सन्ति। तत्र चतुर्षु प्रमाणेषु यद्यपि अनुमानप्रमाणस्य प्राधान्यं न्यायशास्त्रे वर्तते तथापि तत्र शब्दप्रमाणस्यास्ति महत्त्वपूर्णं स्थानम्। तस्मिन् शब्दप्रमाणप्रसङ्गे अभिधा-ा लक्षणा-ाश्च विस्तृतमालोचनं विद्यते। तदेव शाब्दबोधः न्यायदर्शने साहित्-ाशास्त्रात् पूर्वमेव निरूपितः आसीदिति अनिभू-ाते। साहित्-िकाः संकेतग्रहे प्रसङ्गे -ाद्यपि वै-ाकरणमतमेवावलम्बनं कुर्वन्ति, तथापि तत्र न्‍ा-ाशास्त्री-ामतं विचारप्रसङ्गे सहा-ाकत्वेन व्-ावहरन्ति। प्राचीननै-ाा-िकानां मते सङ्केतग्रहः केवलं जातौ न भवति न वा व्-ाक्तौ सम्भवति, अपितु जातिविशिष्टव्-ाक्तौ१ एव जायते। मम्मटभट्टप्रमुखानामालङ्कारिकाणां मते -ातः व्-ाक्तौ सङ्केतगृह्यते चेत् तत्र आनन्त्-ां व्-ाभिचारश्चेति दोषौ भवतः। पुनश्च जातौ सङ्केतो गृह्यते चेत् तस्माद् जातेः व्-ाक्तिप्रतीतिर्न जायते। एतन्मतमङ्गी कृत्-ा व्-ाक्तिवादिनां मतं साहित्-ादर्पणे काव्-ाप्रकाशे च विखण्डितमस्ति। -ातः नव्-ास्तु प्रवृत्तिनिवृत्ति-ोग्-ाव्-ाक्तिरितिकृत्वा संङ्केतग्रहो जातिवान्व्यक्तौ भवति इति अङ्गीकृतवन्तः। तस्मात् शब्दशक्तिनिरूपणे प्रसङ्गे साहित्यशास्त्रे न्यायदर्शनस्य विचारो वर्तत इति ज्ञायते।

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा२ इति मम्मटभट्टस्य सूत्रानुसारेण काव्यशास्त्रे शब्दः त्रिविध इति सिद्धान्तितोऽस्ति। तथैव अभिधा-लक्षणा-व्यञ्जना चेति तिस्त्रः शब्दस्य शक्तयः इत्यपि स्वीकृतम्। आलङ्कारिकैरङ्गीकृतेषु शक्तीषु व्-ाञ्जनाशक्तिं -ाद्यपि नै-ाा-िकाः नाङ्गीकुर्वन्ति तथापि अभिधाव्-ातिरिक्तां लक्षणाशक्तं सर्वथा प्रामाणिकतया प्रतिपादयन्ति। गौतमी-ान्‍ा-ासूत्रे लक्षणा-ाः स्वतन्त्रविचारो नैव दृश्-ाते परन्तु तत्प-ार्-ावाचकस्-ा उपचार३ इति शब्दस्-ा व्-ावहारोऽप्यवलोक्यते। -ाथा- व्-ाक्त्-ााकृति जातिसन्निधावुपचारशक्त-ाः४ इति । वृत्तिकारेण तु व्-ाक्तिर्लक्षणाबोधे५ इत्-ुक्त्वा लक्षणा-ाः प्र-ोगः कृतः।

मम्मटभट्ट–विश्वनाथकविराजप्रमुखाः आलङ्कारिकाचार्याः लक्षणाभेदनिरूपणप्रसङ्गे उपादानलक्षणाम् अजहत्सार्था, तथा लक्षणलक्षणां जहत्सार्था वा शुद्धलक्षणा-ाः -ाद्भेदद्व-ां निरूपितवन्तः६, तदपि न्‍ा-ाशास्त्रे विचारितं दृश्-ाते । -ाथोक्तं शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् –

जहत्सार्थोऽजहत्सार्था निरूढा धनिकाद-ा: ।
लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्-ादनेकधा ।।७ इति ।

गदाधरभट्टाचा-र्णापि तदीये व्युत्पत्तिवादे ग्रन्थे लक्षणा-ा: विभाजनं सुस्पष्टं प्रतिपादितम्८। अस्मादवगम्-ते, -द् अभिधा-ा लक्षणा-ाश्च विचार: साहित्-ाशास्त्रात् पूर्वं न्-ा-ाशास्त्रे अप्-ाभवदिति। अवश्-ं साहित्-िका: तेषा नैयायिकानां शब्दशक्तिविचारसम्बलितानि सर्वाण्यपि मतानि नाद्रि-न्ते। व्यक्तिविवेककार: आचार्य-महिमभट्ट: ध्वनिसिद्धान्तखण्डनवेलायं न्-ा-ाशास्त्री-ामनुमितिवादमेव प्रामाणिकतया आश्रयति । यदुक्तमपि –

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वसैव ध्वने: प्रकाशा-ितुम् ।
व्-क्तिविवेकं कुरुते प्रणम्-ा महिमां परां वाचाम् ।।९ इति ।

व्-ाञ्जनास्थापनप्रसङ्गे तस्-ा महिमभट्टस्-ा मतखण्डनमपि न्-ा-ाशास्त्रस्-ा सहा-ानैव वाग्देवतावताराचा-र्णे मम्मटभट्टेन कृतम्। काव्-ाप्रकाशस्-ा पञ्चमोल्लासे अस्मिनेव प्रसङ्गे न्-ा-ाशास्त्रान्तर्गतस्-ा हेत्वाभासस्-ा -ुक्ति: उपस्थापिता दृश्-ते। भ्रम धार्मिकेत्-ादिकाव्-ो विधिरूपाद्वाच्-ार्थात् न भ्रमेति निषेधार्थस्-ा प्रतीतिर्भवति। सा प्रतीतिस्तु महिमभट्टस्-ा मतानुसारमनुमानादेव भवति न तु व्-ाञ्जनाव्-ापारादिति१०। मम्मटाचा-र्स्तु तत्र अनैकान्तिक: विरुद्ध: असिद्ध: इत्-ादीनां हेत्वाभासानां प्रदर्शनं स-ुक्तिकं कृत्वा तन्मतं खण्ड-ति । ततोऽत्र प्रसङ्गे नैयायिकाचार्यस्य श्रीमहिमभट्टस्य मतखण्डनावसरेऽपि न्-ा-ाशास्त्रस्-ा -ोगदानं वर्तते इत्यत्र नास्ति काऽपि विप्रतिपत्ति:।
काव्-ाप्रकाशस्-ा द्विती-ोल्लासे लक्षणावादिनां मतखण्डनप्रसङ्गेऽपि न्-ा-ाशास्त्रस्-ा प्रभावोऽनुभू-ते । काव्-ाप्रकाशगतं हेत्वभान्नलक्षणेति११ सूत्रानुसारं मुख्-ार्थबाधादिहेत्वाभावाल्लक्षणा व्-ाङ्ग्-ार्थं नैव बोध-ाति । अतोऽत्र व्यञ्जनाप्रतिपादनप्रसङ्गेऽपि तर्कशास्त्रस्-ा योगदानमनुभू-ाते।

रसनिष्पत्तौ न्यायदर्शनम्-

विभावानुभावव्-ाभिचारिसं-ोगाद्रसनिष्पत्ति:१२ इत्-ास्-ा भरतमुने: रससूत्रस्-ा व्याख्या विविधै: व्याख्याकारै: तत्तच्छास्त्रीयसंस्कारानुरोधेन कृता इति अभिनवभारती-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पण-रसगङ्गाधर-प्रभृतिग्रन्थसारस्येन ज्ञायते। अभिनवभारत्यां समुपस्थापित: रससूत्रस्य द्वितीयव्-ाख्-ाकार: श्रीशङ्कुक: आसीत् परमनैयायिक:। तस्-ा रससूत्रव्-ाख्-ात्मक: सिद्धान्त: न्-ा-ाशास्त्राधारेण समुपस्थापित: इति सर्वेषां समालोचकानामभिमतम्। तन्मतानुसारेण भरतमुने: रससूत्रस्-ा अर्थो भवति विभावानुभावव्-ाभिचारिभावसं-ोगाद् नाम अनुमाप्-ानुमापकभावसम्बन्धाद् रसस्-ा निष्पत्तिरनुमितिर्भवति इति । वस्तुत: स नै-ा-िक: आसीदिति झल्किकर: राममूर्त्तित्रिपाठी, पी.वी. काणे, एस्.के देप्रमुखानां समालोचकानामप्-ाभिमतमस्ति।
श्रीशङ्कुक: प्रथमं भट्टलोल्लटस्-ा उत्पत्तिवादं न्-ा-ाशैल्-ा खण्ड-ाति१३। तन्मतानुसारं रस: कार्-ो भवति । न्-ा-ाशास्त्रे कार्-स्-ोत्पत्तये कारणस्य कल्पनं क्रि-ते। अत: विभावानुभावादीन् रसस्य कारणत्वेन कल्प-ाति श्रीशङ्कुक:। तस्मात् विभावानुभावव्-ाभिचारिसं-ोगात् अर्थादनुमाप्-ानुमापकभावसम्बन्धाद् अथवा गम्-ागमकभाव-सम्बन्धाद् रसस्-ा निष्पत्तिरनुमितर्भवति इति। अस्मात् कारणात् श्रीशङ्कुक: अनुमानवाद्याचा-र्स्तथा तस्य रससिद्धान्त: अनुमितिवाद: इति कथ्-ते। अनुमानं भवति न्-ा-ाशास्त्रस्-ा मुख्-ाविष-ा: इति विदितचरमेव । अत: रसनिष्पत्तौ अपि न्-ा-ाशास्त्रस्-ा विचारात्मक: सद्भावो वरीवर्तते।

अलङ्कारनिरूपणे न्-ा-ाशास्त्रम्

काव्-ालङ्कारा: काव्-ाशरीरस्-ा शोभावर्द्धने कारणभूता भवन्ति । भामहादारभ्-ा पण्डितराजजगन्नाथं -ावत् प्रा-ाश: सर्वेऽपि आलङ्कारिका: स्वकी-ो काव्-ाशास्त्री-ो ग्रन्थे विविधानलङ्कारान् निरूपितवन्त:। अलङ्काराणामुद्भावने विवेचने च तर्कशास्त्रस्-ा प्रभावात्मकं योगदानं बहुषुस्थलेषु परिलक्ष्यते । दृष्टान्तानुमान–काव्यलिङ्ग–विभावना– विशेषोक्ति–विरोधाभाषोत्प्रेक्षोपमादय: अलङ्कारा: तस्-ा प्रमाणमावहन्ति। प्रसङ्गेऽस्मिन् न्यायशास्त्रीयालङ्काराणां विचार: क्रियते।

दृष्टान्तालङ्कार:

न्-ा-ादर्शनेऽङ्गीकृतेषु षोडशपदार्थेषु दृष्टान्तस्-ा पञ्चमस्थानं वर्त्तते। लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त:१४ इति सूत्रानुसारेण लौकिकपुरुषाणां विशेषज्ञपुरुषै: सह साम्-ाज्ञानं भवति दृष्टान्त: इति नै-ा-िकानामभिमतमस्ति। काव्-ेऽपि दृष्टान्तालङ्कारस्-ा ग्रहणं वाक्-ोपमावर्गान्तर्गतेऽर्थालङ्कारे भवति। आचा-र्भामहो भवति शुद्धदृष्टान्तालङ्कारस्-ा प्रथमप्रवर्त्तक: । -थोक्तं काव्यालङ्कारे ग्रन्थे –

-त्र दृष्टान्तमात्रेण व्-ाज्यते साध्-ासाधने ।
तमाहु: शुद्धदृष्टान्तं तन्मात्राविष्कृते -था ।।१५ इति ।

भामहात्परवर्त्तिन: सर्वेऽप्-ाचा-र्ा दृष्टान्तालङ्कारमङ्गीकृतवन्त:। आचा-र्रु--ाकस्-ा मतानुसारं यत्र धर्मि–धर्म-ो: बिम्बप्रतिबिम्बभावो वर्त्तते तत्र दृष्टान्तालङ्कारो भवति यथोक्तम्-

तस्याऽपि विम्बप्रतिविम्बभावतया निर्देशो दृष्टान्त:१६ इति।

मम्मटाचा-र्स्-ा दृष्टान्तलक्षणमपि एवमेव सूच-ाति । तन्मतानुरारेण दृष्टानस्य लक्षणं यथा-

दृष्टान्त: पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम्१७ इति।

विश्वनाथकविरज: पण्डतराजजगन्नाथश्च प्रा-ात: रु--ाकस्य मतमेवानुसरन्ति।
न्-ा-ादर्शनानुसारं दृष्टान्तस्-ा साधर्म्-ं वैधर्म्-ञ्चेति भेदद्व-ं विद्यते, यथोक्तं तर्कभाषायाम्- स द्विविध:। एक: साधर्म्यदृष्टान्त: यथा- धूमत्वस्य हेतोर्महानसम्। द्वितीयस्तु वैधर्म्यदृष्टान्त:। यथा तस्यैव महाह्रदेति१८ । मम्मटविश्वनाथादीनां मते अलङ्कारस्-ास्-ा साधर्म्-ेण वैधर्म्-ेण च द्वौ भेदौ स्त:१९। त-ोऽत्र विचारप्रसङ्गे न्-ा-ादर्शनेन सह साम्-ामेवावलोक्-ते। अत: दृष्टान्तालङ्कारनिरूपणप्रसङ्गे न्यायदर्शनस्यावदानं वर्तत इति विचारयितुं शक्यते।

अनुमानालङ्कार:-

अनुमानम् इति न्-ा-ाशास्त्रस्-ा पारिभाषिक: शब्दोऽस्ति । न्-ा-ाशास्त्रं च अनुमानशास्त्रमिति कथ्-ते। लिङ्गेन हेतो: ज्ञानमेवानुमानमिति अनुमानस्य लक्षणम्। पुनश्च त्रिरूपलिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानं परार्थानुमानमिति न्यायशास्त्रे प्रतिपादतमस्ति। तत्तदनुमानलक्षणानुरोधेन काव्-े संसारेऽप्-ानुमानालङ्कारस्-ा उत्पत्तिर्जा-ते। साध्-ासाधनभावेन -त्र -त्र चमत्कार: आ-ाति, तत्र अनुमानालङ्कारोऽङ्गीक्रि-ते। अलङ्कारशास्त्रे अनुमानालङ्कारस्-ा प्रथमप्रवर्त्तकत्वेन आचा-र्भामहस्-ा प्रसिद्धि: वर्त्तते।
तन्मतेन अनुमानालङ्कारस्य लक्षणं यथा-

त्रिरूपाल्लिङ्गतो ज्ञानमनुमानं च केचन।
तद्विदो नान्तरीयार्थदर्शनं चापरं विदु:।।२० इति।

तत्परवर्त्तिन: आलङ्कारिका: भामहस्-ा मतानुसारेणापि अनुमानालङ्कारस्-ा लक्षणनिरूपणेन सह तस्य विचारमपि कृतवन्त:। तत्र रूद्रटस्-ा विचारे अनुमानलक्षणं यथा–

वस्तुपरोक्षं -स्मिन्साध-मन-स-ा साधकं तस-ा ।
पुनरन-ादुपन-स्ोद्विपरीतं चैतदनुमानम् ।।२१ इति ।

सरस्वतीकण्ठाभरमकारस-ा भोजदेवस-ा मतानुसारं तस-ानुमानालङ्कारस-ा स्वरूपं यथा–

लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच-ते ।
पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान-तश्च -त्।।२२ इति ।

रू--ाकस-ा मते साध-ासाधननिर्देशोऽनुमानमिति । तथैव एकावलीकर्त्तुः विद्याधरस-ा मतानुसारम्– अनुमितमनुमानमिदं यत्र स्तः साध्य–साधने कथिते२३ इति अनुमानस-ा लक्षणम्। तत्परवर्त्तिना वाग्देवतावतारेण मम्मटाचार्-णाप-स-ा परिष्कृतलक्षणं निरूपितम् । यथा– अनुमानस्तदुक्तं -त् साध-ासाधन-ोर्वचः२४ इति । साहित्यदर्पणे कविराजविश्वनाथेनापि सुस्पष्टमुक्तम् यत् – अनुमानं तु विच्छित-ा ज्ञानं साध-स-ा साधनमिति२५ ।
न-ा-ाशास्त्रे अनुमानप्रमाणस-ा भेदत्र-ानुसारं साहित्-े भोजराजेनापि अनुमानालङ्कारस-ा पूर्ववत्, शेषवत्, सामान-वत् चेति भेदत्र-मङ्गीकृतम्। अतः अनुमानालङ्कारनिरूपणप्रसङ्गे न-ा-ाशास्त्रस-ा -ोगदानमतुलनी-मस्ति।

काव-लिङ्गम्-

लिङ्गशब्दोऽपि न-ा-ाशास्त्रस-ा अनुमानप्रमाणान्तर्गतः पारिभाषिकः शब्दः । न-ा-ाशास्त्रानुसारं व-ाप्तिज्ञानबलेन साध-बोधकं तत्त्वं भवति लिङ्गम्२६। अतः लिङ्गपरामर्शज्ञानमनुमानमितिकथ-ते । एवं च धूमदर्शनेन साहचर्-ज्ञानबलेन अप्रत-क्षस्य वह्नेः अनुमानं भवति । धूमः वह्नेः लिङ्गम् । साहित्-ाशास्त्रे च काव-लिङ्गालङ्कारोऽपि कार्-कारणभावादेवाङ्गीक्र-ते। अस-ा अलङ्कारस-ा प्रवर्त्तको भवति काव-ालङ्कारसारसंग्रहकारः उद्भट्टः। तन्मतानुसारं एकं वस्तु श्रुत्वा -त्र अपरस-ा वस्तुनः स्मरणं वा अनुभवो जायते, तत्र काव-लिङ्गालङ्कारो भवति। यथा-

श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतिरनुभवस्य वा।
हेतूनां प्रतिपद्यते काव्यलिंगं तदुच्यते।।२७ इति।

दण्ड्याचार्-ोऽपि हत्वलङ्कारेऽस-ा काव-लिङ्गालङ्कारस-ान्तर्भावं कल्प-न् तल्लक्षणं नरूपयति, यथा-

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणं ।
कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेक विधौ यथा।।२८ इति ।

मम्मटभट्टेन तु काव्यलिङ्गाद् हेत्वलङ्कारस-ा भेदोऽङ्गीकृतः। तन्मतानुसारं वाक-ार्थरूपेण काव-लिङ्गपदार्थाभिप्रा-ेण हेत्वलङ्कारो भवति। यथोक्तम्- काव्यलिङ्गंहेतोर्वाक्यपदार्थता२९ इति। मतमिदं रूय्यक–जयदेव–विद्याधर–विश्वनाथादयः परवर्तिनः आलङ्कारिकाः साग्रहमङ्गीकृतवन्तः। न-ा-ाशास्त्रे लिङ्गं हेतुत्वेनाङ्गीक्रि-ते न-ा-ाचार्-ैः।

विभावनायां न्यायतत्त्वम्-

विभावना–विशेषोक्त्योरुभयोरलङ्कारयोः प्रवर्त्तकः आचार्यभामहो भवति। कार्-कारण-ोः नित्-सम्बन्धः इति न्यायशास्त्रीयनि-मो वर्त्तते । परन्तु अस-ा नि-मस-ा व-तिक्रमोऽत्रालङ्कारद्व-े समुपलक्ष्यते । आलङ्कारिकाणां मते कारणाभावेऽपि कार्-ोत्पत्तौ विभावनालङ्कारो भवति। यथोक्तं काव्यादर्शकारेण दण्डिना-

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम्।
यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना।।३० इति।

काव्यप्रकाशकारस्य मम्मटाचार्यस्य मते विभावनालङ्कारस्य लक्षणं यथा-

क्रियाया प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना३१ इति।

कविराजविश्वनाथस्य मते तल्लक्षणं यथा-

विभावना विना हेतु कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते३२ इति।

अतोऽस्य विभावनाऽलङ्कारस्य निरूपणे प्रसङ्गे यद्यपि कार्यकारणभावस्य विपर्ययोऽनुभूयते तथापि एतादृशचिन्तने न्यायदर्शनस्यावदानं वर्तते इत्यत्र नास्ति कोऽपि सन्दहस्यावकाशः।

विशेषोक्तौ न्यायतत्त्वम्-

तस्यैव कारणकार्यभावस्य व्यतिक्रमे काव्यचमत्कृतौ च विशेषोक्त्यलङ्कारोऽपि परिकल्प्यते काव्यसंसारे। आलङ्कारिकाणां मते कारणसत्ता-ाः उपलब्धौ अपि -त्र काव-े का-ाभवः परिलक्ष-ते तत्र विशेषोक्त-लङ्कारो भवति। यथोक्तं काव्यादर्शे-

गुणजातिक्रीयादीनां यत्तु वैकल्प्य दर्शनम्।
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते।।३३ इति।

मम्मटाचार्येणास्य शुद्धलक्षणं निरूपितं यथा- विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः३४ इति। तथैव साहित्यदर्पणकारस्य कविराजविश्वनाथस्य मते तल्लक्षणं यथा- सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिस्तथा द्विधा३५ इति। अतः विशेषोक्त्यलङ्कारस्य निरूपणे प्रसङ्गे कारणका-सम्पर्काभावकल्पनेऽपि न-ा-ाशास्त्रस-ा -ोगदानं वर्तते इति सर्वैरनुभूयते।

अभावालङ्कारः

न-ा-ाशास्त्रस-ा अभाववादमनुसृत-ा भोजराजेन अभावालङ्कारस-ोद्भावनं कृतम्। सः अभावालङ्कारस-ा परिभाषानिरूपणेन सह तस-ा प्रागभावादिभेदचतुष्ट-मपि निर्दिशति। यथोक्तम्-

अभावः प्रागभावादिभेदेन स चतुर्विधः।
घटाभावादिभेदात्तु तस्य संख्या न विद्यते।।३६ इति।

एते अभावस-ा चत्वारो भेदाः अपि न-ा-ाशास्त्रे परिदृश-न्ते। न-ा-सूत्रानुसारं प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत-न्ताभावः अन-ान-ाभावश्चेति अभावस्य चत्वारो भेदाः सन्ति। अप-ा-दीक्षितोऽपि अभावालङ्कारं स्वकी-े कुवल-ानन्दे अङ्गीचकार३६। तेनास्यालङ्कारस-ा नाम अनुपलब्धिः इति उक्तम्। भोजदेवः अप-ा-दीक्षितश्च -त् उपमानाख-ाम् अलङ्कारं स्वीकुरुतः सोऽपि न-ा-ाशास्त्रोक्तोपमानप्रमाणस-ानुरूप एव।

उदाहरणालङ्कारे न्यायदर्शनम्

न-ा-ाशास्त्रानुमानप्रमाणे स्वीकृतेषु पञ्चाव-ववाक-ेषु उदाहरणमन-तमम्। तत्र दृष्टान्तार्थमुदाहरणं व-वह्रि-ते। पुनश्च न-ा-ाशास्त्रे उदाहरणप्रकरणमपि वर्त्तते। तथैव अलङ्कारशास्त्रपरम्परा-ामपि पण्डितराजजगन्नाथकृतः उदाहरणालङ्कारोऽपि पूर्वोक्तं न-ा-ातत्वमेव बोध-ति। अतः अत्र उदाहरणालङ्कारेऽपि न-ा-ाशास्त्री-तत्त्वस-ा प्रतिबिम्बनं भवतीत्यत्र नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः।
एवं च शब्दप्रमाणसम्भावना-ाः कृते संश-प्रत-क्षाद्यलङ्काराणामुपरि न-ा-ाशास्त्रस-ा प्रभावः समधिको वर्त्तते। एतत्सर्वं विहा-ा साहित्-ाशास्त्रे न-ा-ाशास्त्रस-ा

पारिभाषिकशब्दावलीनां प्रयोगः समुपलक्ष्यते । यथा– पण्डतराजः महिमभट्टश्च न्‍ा-ाशैल-ाः अवलम्बनं कृतवन्तौ। अनुमानप्रमाणमाध्‍ामेन एव तत्र सुप्रसिद्धस्‍ा ध्वनितत्त्वस्‍ा अन्तर्भावः महिमभट्टेन व्यक्तिविवेके कृतः।

अतोऽन-ा प--र्‍ालोचन-ा अवगम्‍ाते -ात् शास्त्रान्तराणीव न्‍ा-ाशास्त्रीयतत्त्वानि अपि काव्यशास्त्रे विविधप्रकरणेषु समुपलभ्यन्ते । तस्मात् तत्तत् स्थलविशेषे न्यायशास्त्रं वर्तते इति कथनेन नास्ति कोऽपि शङ्कापङ्कलेपलेशः। इति दिक् ।

सन्दर्भा

1. काव्यप्रकाशः-पृ.-३६
2. काव्यप्रकाशः- २. १
3. व्यक्त्याकृतिर्जातिसन्निधावुपचात्शक्तयः-न्या.सू.२.२.५८।
4. न्‍ा.सू.२.२.५
5. न्यायवृत्तिः-पृ-२१९
6. का.प्र-२.२.वृत्तिः, सा.द. २ वृत्तिः ।
7. श.श.प्र. पृ-१७
8. व्युत्पत्तिवादः-पृ-१४४
9. व्यक्तिविवेकः-१.१
10. व्यक्तिविवेकः-पृ-४३
11. का.प्र. २.२९
12. नाट्यशास्त्रम्-६.३५
13. अभिनवभारती-पृ-२७२
14. या.सू- १.१.२५
15. का.अ.-भाग-५-५८
16. अ.सं.-पृ-९६
17. का.प्र. १०.१०२
18. त.भा. पृ-२३७-३८
19. का.प्र.-१०.१०२, सा.द. १०.५०
20. का.अ.(भामहः) ५.११
21. का.अ. (रूद्रटः)-३.४७
22. सरस्वतीकण्ठाभरणम्।
23. एकावली-८.९. पृ. ३०२
24. का.प्र-१०.११७
25. सा.द.-१०. ६३
26. तर्कभाषा-पृ-७२
27. का.अ.सा.सं. पृ-४९०
28. काव्यादर्शः-२.२३६
29. का.प्र.-१०.११४
30. काव्यादर्शः-२.१९९
31. का.प्र.- १०.१०७
32. सा.दा. १०.६६
33. का.द.- २.३२३
34. का.प्र. १०. १०९
35. सा.द.- १०.६७
36. स. क. भ. ३.१५
37. कुवलयानन्दः- पृ.११५